

РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті розглядаються релігійні та церковні погляди видатного історика й громадського діяча XIX ст. – Миколи Костомарова.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, історіографічного аналізу та синтезу.

З'ясовано, що саме релігія відіграла вирішальне значення у світогляді М. Костомарова і виступала головним чинником його наукових пошуків.

Аналізуються його як загальні наукові праці, присвячені історії церковно-релігійних відносин на Україні, так і створені ним ряд досліджень біографічного характеру.

Зроблено висновок, що саме М. Костомарова, цілком справедливо, можна вважати одним із творців світської вітчизняної церковної історіографії.

Ключові слова: релігія, церква, церковна історіографія, унія, братства, православ'я.

Дослідження української релігійної та церковної історіографії продовжує залишатись актуальним, а відтак важливим завданням не лише для вітчизняної історичної науки, а й для суспільства загалом. Не дивлячись на секуляризацію суспільної моралі й свідомості, релігія та церква продовжує виступати помітним чинником у розвитку держави. Окрім того, що в Україні сформувалося постатеїстичне та постколоніальне суспільство, яке перебуває в пошуку свого власного духовного й політичного орієнтирів, у державі продовжує залишатися складною міжконфесійна ситуація. Вирішення цих проблем у майбутньому не можливе без аналізу попередньої релігійної та церковної думки. У даному контексті надзвичайно доцільним буде вивчення постаті відомого представника наукової думки XIX ст., історика, етнографа, письменника, громадського діяча Миколи Костомарова.

Наукова спадщина вченого завжди привертала неабияку увагу, що дало змогу навіть сформувати окрему галузь історіографії – костомарознавство. Серед сучасних дослідників творчості М. Костомарова особливо ґрунтовними видаються праці В. Артюх [1], О. Гончар [3], П. Гончарука [4], В. Ващенко [5], Я. Козачка [6], М. Лука [21], Ю. Пінчука [23], О. Яся [26]. Що стосується означеної теми, то насамперед слід відмітити публікацію О. Левитської, котра намагається через аналіз праць М. Костомарова подати розуміння ним сутності релігії [20]. Не обійшла увагою автор і першу магістерську дисертації вченого, що була присвячена Берестейській унії і, за висновком науковця, має велике значення для релігієзнавчої думки України [19].

Проте, на наш погляд, внесок М. Костомарова в українську церковну історіографію не до кінця вивчений, тому потребує додаткового аналізу.

Метою даної статті є дослідження церковно-релігійних поглядів М. Костомарова, а також оцінка його місця та ролі в українській церковній історіографії.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, історіографічного аналізу та синтезу. У процесі роботи широко використовувався біографічний принцип, що сприяв виявленню історіографічних явищ і процесів крізь призму наукової спадщини М. Костомарова.

М. Костомаров вперше серед українських мислителів і навіть на теренах всієї тодішньої Російської імперії почав доводити, що основний зміст історичного процесу визначає народ, а отже, саме він повинен стати головним об'єктом дослідження. На його думку, життя народу визначає внутрішня глибина його духу, який є першоосновою історичного розвитку та виступає продуктом і творцем національної історії. Дух народу

проявляється в мові, мистецтві, історичній пам'яті, релігії, побуті, звичаях. Як писав учений: «Жизнь народная заключается в движении его духовно-нравственного бытия: в его понятиях, верованиях, чувствах, надеждах, страданиях... Исследование развития народной духовной жизни – вот в чем состоит история народа» [13, с. 302].

Таке романтичне розуміння народу відображало увесь науковий світогляд М. Костомарова. Відповідно до романтичної парадигми розглядав учений і питання релігії. Зрозуміло, що розгляд ним релігійної тематики значною мірою залежав від його власного ставлення до релігії та віри, від особистісного вибору, тобто від релігійної самоідентифікації та віросповідання. З самого дитинства релігійна свідомість майбутнього історика коливалася між атеїзмом, який нав'язував поміщик батько, що за спогадами самого М. Костомарова, вирізнявся «крайним неверием», до православної традиції матері, котра за походженням була кріпачкою [7, с. 427]. Після трагічної загибелі батька саме глибока релігійність матері та православне середовище українського селянства визначили подальшу життєву свідомість ученого.

М. Костомаров належав до православного віросповідання, проте його релігійна поведінка відрізнялася від загальноприйнятих норм. Як і всі істинні православні християни вчений відвідував церкву, здійснював паломництва в монастирі та святими місцями, читав Святе письмо і постійно молився, але при цьому критикував устрій церкви і діяльність окремих священнослужителів. М. Костомаров сприймав релігію крізь призму розуму, тому досить жорстко висміював догматичність і обрядову сторону православної церкви. Таке сприйняття релігії вченим було більш притаманне протестантським конфесіям.

Із мемуарів К. Юнге, В. Білозерської та В. Мордовцевої відомо, що М. Костомаров захоплювався окультизмом, магією та гіпнозом. Як пригадує В. Мордовцева, «він перечитав усі книжки, які трактували цей предмет і, вивчивши його ретельно теоретично, Мик. Ів. вирішив взятися за справу практично, себто використати ту магнетичну силу, яка на його думку, була в нього, і почати цілий ряд спроб над особами, що згодяться стати об'єктами цих спроб» [24, с. 87]. Така діяльність вченого теж явно суперечила канонам православної церкви.

Потяг ученого до релігії витікав із його чуттєвої, творчої натури. Та ж В. Мордовцева у своїх спогадах відзначає: «...Миколі Івановичу, не вважаючи на його великий розум, дуже подобалось все таємниче, незрозуміле, і він дуже любив слухати «страшні» оповідання про примари, передчуття і т. п.» [24, с. 90].

До того ж, у літературі закріпилася думка про те, що М. Костомаров, як член та один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, був масоном. Про безпосереднє входження вченого до масонських лож невідомо значною мірою через їхній конспіративний характер, проте слід погодитися з думкою Є. Шабліовського, що ідеологія й тактика братства «позначена яскравим впливом масонської ідеології» [25, с. 6]. Офіційна церква в Росії завжди розглядала масонство як зло, що підриває віру православного християнина та відсторонює його від Бога.

Таким чином, релігійність М. Костомарова була скоріше містичною набожністю, що виходила за межі будь-якої форми історичної релігії. Проте, саме релігія відіграла вирішальне значення у світогляді вченого і виступила головним чинником його наукових пошуків.

Вже перша магістерська дисертація вченого «О причинах и характере унии в Западной России» (1841 р.) стосувалася релігійної тематики, а саме була присвячена Берестейській унії 1596 р. [14]. Ця робота через існування цензури в Російській імперії не була захищеною. Архієпископ Харківський Інокентій Борисов побачив у підготовленій дисертації крамолу і відрито висловив своє невдоволення. Як згадує в «Автобіографії» сам М. Костомаров, архієпископу Інокентію не подобалася критика владолюбства вищих ієрархів християнської церкви, неприйнятними були також твердження про падіння

морального стану духовенства, про тяжкі побори константинопольського патріарха на землях Русі перед унією [7, с. 456]. Після публічної заяви архієпископа прийшов офіційний наказ, підписаний професором М. Устряловим (за розпорядженням міністра народної освіти С. Уварова), знищити увесь наклад видання дисертації.

Саме звернення до унійної тематики в тодішніх умовах було сміливим кроком, оскільки офіційне православ'я, як тоді в XIX ст., так і нині, з пересторогою ставиться до будь-яких ідей екуменізму, вважаючи їх загрозою існування самої православної церкви. До речі, екуменізм, як ідеологія та рух за співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій, зародився у протестантських церковних колах, що ще раз наводить на думку про схильність М. Костомарова до протестантизму.

Загострення міжконфесійного протистояння у Російській імперії в першій половині XIX ст. і, як наслідок, рішення Полоцького собору 1839 р. (ліквідація Берестейської унії та приєднання уніатів до православ'я), теж не могли залишитися поза увагою активного громадського діяча, яким був М. Костомаров у молоді роки. Можливо саме це і стало поштовхом до обраної теми дослідження.

Проте, слід погодитися з дослідником В. Ващенком, що звернення до унійної тематики та написання першої дисертації було спробою пошуку й реалізації М. Костомаровим власної релігійної самоідентичності [5, с. 45]. Отже, саме внутрішня духовна потреба особистості вченого була тим мотивом, який вплинув на вибір теми першого серйозного наукового дослідження.

Дисертація складалася з двох розділів. Перший розділ був присвячений причинам унії, а другий стосувався характеру та наслідків унійних процесів. На основі аналізу дисертації М. Костомарова нами було сформульовано ряд ключових положень, які утверджує вчений:

- основна причина унії лежить у поділі християнства на дві гілки – східну та західну;
- Русь, отримавши християнство від греків, із самого початку запозичила від них неприязнь до католицизму;
- передумовою Брестської унії був Флорентійський собор і Люблінська унія;
- християнська церква, а особливо православ'я, впродовж XV–XVI ст. переживали глибоку кризу;
- головну роль у сприянні церковній унії відіграли єзуїти;
- задача унії була чисто політичною – ополячення руського населення через окатоличення;
- унія вказала шлях українцям до європейських цінностей і стала поштовхом до національно-визвольної боротьби.

Загалом дані положення знаходять підтвердження у сучасних дослідників Берестейської унії, але 1840-і рр. були досить новаторськими та оригінальними. Особливо це стосується думок щодо певних позитивних наслідків унії.

Відомий костомарознавець Ю. Пінчук взагалі зазначає, що «дисертаційне дослідження М. Костомарова 1842-го року є найпершою спробою у вітчизняній історіографії XIX ст. викласти на конкретному історичному матеріалі підвалини української національної ідеї, підвести читача до думки, що народ України – державний, отже, пробудити в нього національну свідомість» [22, с. 86].

Унійна тематика мала продовження у науковій спадщині М. Костомарова. Власне бачення Берестейської унії було висловлено ним у монографії «Южная Русь в конце XVI века» (1861 р.), яка фактично була переробленою і доповненою першою магістерською дисертацією історика [18]. Дана праця була написана на значно вищому науковому рівні, оскільки від написання дисертації пройшло два десятки років і був напрацьований певний досвід, а по-друге – вчений залучив до аналізу велику кількість нових документальних джерел, зокрема Акти Петербурзької Археографічної комісії, упорядником яких був сам М. Костомаров.

Монографія доповнена подробицями про сам Брестський собор, перші козацькі повстання (К. Косинського та С. Наливайка), що були, на думку М. Костомарова, викликані саме релігійними утисками з боку католиків. Торкається вчений і діяльності церковних братств, зокрема історії виникнення Львівського Успенського ставропігійного братства (1586 р.). Право ставропігії і контроль над єпископом, що мало Львівське Успенське братство, історик вбачав у прагненні константинопольського патріарха встановити нагляд за місцевою церковною ієрархією. Деякі положення вченого щодо діяльності братств спростовуються сучасними дослідниками. М. Костомаров, наприклад, дотримувався концепції про зовнішні запозичення в генезисі братств, стверджуючи, що «Мысль о братствах перешла к русским от западной церкви, где в обычае было составлять добровольные корпорации на религиозных началах» [18, с. 116]. Тоді як більшість нинішніх учених, за свідченням сучасного історіографа І. Ворончук, розглядає процес появи братств, як прояв самобутності [2]. Проте М. Костомаров, подібно до сучасної історіографії, позитивно оцінював діяльність православних братств, убачаючи в них носіїв високої місії захисників православної віри.

Загалом, концептуальна оцінка Берестейської унії в монографії мало чим відрізнялась від дисертації. Вчений, вказуючи на негативні наслідки унії, все ж надавав їй позитивного значення, стверджуючи, що вона сприяла відродженню національної самосвідомості та розвитку освіти і культури.

Церковна тематика мала місце і в інших працях М. Костомарова. Ним було створено ряд біографічних життєписів рівноапостольних і преподобних святих православної церкви, а також видатних церковних і світських осіб, діяльність яких, прямо чи опосередковано, стосувалась історії православ'я на Україні. Це були не просто біографії видатних осіб. Ці праці відображали устрій і структуру церкви, ієрархічні стосунки, відносини між церквою, державою та народом, і, головне, – містили особисті суб'єктивні зауваження вченого, що дає змогу проаналізувати його власні церковно-релігійні погляди. Нариси відрізнялися від канонічних «життя святих», що мали чітко визначену структуру та зміст; це є зрозумілим, адже були написані світським істориком, а не церковною особою. Хронологічно вони охоплюють період з X по XVIII ст. включно і містилися в науково-популярній серії «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», підготовленої М. Костомаровим у 1872–1875 рр.

Особливо цікавим видається нарис М. Костомарова, що був присвячений преподобному Феодосію Печерському. Розповідаючи про життя преподобного Феодосія, вчений розмірковує над значенням монастирів і чернецтва для суспільства. Історик не заперечував велику роль монастирів у поширенні християнства та освіти, проте критикував за відірваність від реального життя. Вчений не сприймав аскетизм чернецького життя, вважаючи, що Богу не прийнятні насильство над духом і тілом людини. Як пише М. Костомаров, «...если страдание являлось само по себе целью, то незачем было стремиться к уменьшению его на земле; напротив, нужно, казалось, заботиться, чтобы люди страдали: к этому приводила односторонность, вытекавшая из господства монашеского направления в христианстве» [16, с. 31].

Знакове місце серед даних досліджень займала постать київського митрополита П. Могили, якому вчений присвятив окремий нарис [12]. У даній праці М. Костомаров аналізує суспільне та релігійне становище в Україні після Берестейської унії, вказуючи на поширення католиків та уніатів серед населення краю, на позитивній ролі православних братів і окремих сподвижників (М. Смотрицького, З. Копистенського, К. Транквіліона-Ставровецького, І. Копинського) в захисті руської віри. При цьому вчений наголошував на кризі, в якій перебувала православна церква, на відставанні від католицьких та уніатських просвітників, особливо в сфері освіти. Як пише історик: «Русские ученые выступали в борьбу со своими врагами с запасом многих разных сведений по части церковной истории и богословия, но были невеждами во всем, что казалось природы и

ее законов, хотя, как показывают их сочинения, и чувствовали потребность этого знания. Они повторяли только старые средневековые нелепости» [12, с. 293].

Постать самого П. Могили в релігійному та національному житті України оцінюється М. Костомаровим з великою симпатією і, враховуючи теперішню історіографію моголознавства, навіть дещо ідеалізована. Історик високо оцінює діяльність митрополита щодо реформування православної церкви на Україні. Приділяє увагу М. Костомаров і літературній спадщині П. Могили. Серед найважливіших праць митрополита вчений називає «Літос» (1644 р.), де детально розглядались обряди та таїнства, догмати та устрій православної церкви. На основі його поглядів М. Костомаров робить висновок про непримириме ставлення П. Могили до католицької церкви.

Проте найбільше М. Костомаров наголошує на ролі П. Могили в поширенні освіти серед населення, особливо в піднятті рівня освіченості серед православного духовенства та впливі на подальший розвиток східнослов'янської культури. Найважливішу заслугу київської колегії, створеної митрополитом, учений вбачав у тому, що «...семя, брошеное Могилою в Киеве, розкошно вросло не для одного Києва, не для одной Малороссии, а для всего руського мира: это совершилось через перенесение начал киевского образования в Москву...» [12, с. 310]. На наш погляд, даними висновками, як і всією науковою розвідкою, М. Костомаров ще раз намагався безапеляційно спростувати закиди російських дослідників щодо зради П. Могилою православ'я.

Ідентично високу оцінку постаті митрополита висловлює М. Костомаров і в розвідці «Петр Могила пред судом исследователей нашего времени», де були відкинуті будь-які сумніви та звинувачення відомого церковного історика С. Голубева на адресу П. Могили [15].

Позитивно М. Костомаров висвітлює і діяльність інших церковних діячів XVII ст., – І. Галятовського, А. Радивилівського, Л. Барановича, яким присвятив окремий біографічний нарис [9]. Найбільшу увагу у даній праці М. Костомаров приділив відомому проповіднику, богослову, архимандриту Єлецького монастиря в Чернігові та ректору Києво-Могилянської колегії Іоанікію Галятовському, називаючи того найвидатнішим представником української літератури XVII ст. Микола Іванович захоплюється стилем написання його творів, вказуючи, що «Сочинения его могут без скуки читаться даже теперь. Слог его менее страдает напыщенностью; изложение у Галятовского везде толково, язык приближается к народной малорусской речи...» [9, с. 450]. На основі аналізу праць І. Галятовського вчений відзначає їхню антикатолицьку, антимусульманську, а особливо антиіудейську спрямованість, оскільки сам неодноразово в своїх публікаціях висловлював антисемітські погляди.

Значно меншу увагу М. Костомаров відводить літературній спадщині намісника Києво-Печерської лаври, ігумену Пустинно-Миколаївського монастиря в Києві Антонію Радивилівському та архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському, ректору Києво-Могилянської академії Лазарю Барановичу. Їм М. Костомаров відмовляв у тому таланту, яким наділяв І. Галятовського, особливо в плані створення проповідей. Про Л. Барановича взагалі висловлюється з критикою, зазначаючи, що «Вычурность, напыщенность, – при скудости мысли, бедности воображения и отсутствии неподдельного чувства, составляют отличительные черты проповедей Лазаря. Все они, можно сказать, состоят из трескучих фраз и до чрезвычайности скучны. В свое время они могли нравиться разве книжникам, гонявшимся за словами и выражениями, но едва ли могли быть понятны народу» [9, с. 472]. Аналізом, здійсненим у даній розвідці, М. Костомаров продемонстрував себе теоретиком і критиком у галузі гомілетики (богословська наука про проповідь) і дослідником церковної думки в Україні.

Вивчення гомілетики М. Костомаров продовжив у праці «Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники» (1874 р.) [10]. Вчений вкотре наголошує на важливості поширення освіти та культури з України на землі Московії, відводячи

головну роль у цьому процесі релігійно-церковним діячам. Відзначав історик і ту недовіру, з якою московське духовенство ставилось до вихідців із України, вважаючи їх відступниками православ'я. Одним із перших таких просвітників у землях Московії, на думку М. Костомарова, був ієромонах, богослов і перекладач Єпіфаній Славинецький, якому вчений надав великого значення при проведенні церковної реформи патріарха Никона. З діяльністю Є. Славинецького пов'язує М. Костомаров відродження традиції проголошувати під час богослужінь проповіді, які були заборонені в Московії, через боязнь ересі, починаючи ще з XV ст.

Високо оцінював учений і його послідовників, а саме богослова, поета, вихованця Києво-Могилянської колегії Симеона Полоцького та піддячого, філософа і письменника Сильвестра Медведєва. Створення М. Костомаровим даної розвідки мало важливе значення, оскільки не лише вводило до історіографічного аналізу маловідомі чи призабуті для широкого загалу церковно-релігійні постаті, а й демонструвало позитивну роль українського духовенства в розвитку православ'я. Його розвідки сприяли популяризації української історії та культури на теренах Російської імперії.

М. Костомаров не оминув увагою у своїх дослідженнях й постаті шанованого і нині як в Українській Православній Церкві, так і Російській Православній Церкві, митрополита Ростовського і Ярославського Дмитра Туптала [17]. Вчений відводить Д. Тупталу велику роль у поширенні просвіти на землях України та Московії. Особливо відзначає його роботу зі створення «Четія Мінеїв» (церковно-релігійні збірники, в яких життя святих, перекази, повчання тощо розміщені по днях кожного місяця, відповідно до дати вшанування церквою) і написання проповідей. Як пише вчений, «литературные труды Димитрия имеют важное значение именно потому, что были сильно распространены в русском обществе до последнего времени. Едва ли какой другой духовный писатель имел такой обширный круг читателей» [17, с. 591]. Найбільш важливе суспільне значення, на думку М. Костомарова, мала праця Д. Туптала «Розыск о брынской вере», де були піддані критиці розкольники, які своїм неучтвом несли шкоду православ'ю.

Тут доречно було б зазначити, що на питання розколу XVII ст. у Російській Православній церкві М. Костомаров висловив досить своєрідні думки, що відрізнялись від більшості оцінок тодішніх дослідників. Як пише вчений, «в нашей истории раскол был едва ли не единственным явлением, когда русский народ не в отдельных личностях, а в целых массах, без руководства и побуждения со стороны власти или лиц, стоящих на степени высшей по образованию, показал своеобразную деятельность в области мысли и убеждения. Раскол был крупным явлением народного умственного прогресса» [11, с. 265]. При всіх своїх помилках розкол, на думку історика, був своєрідною, хоч і недосконалою формою народної самосвідомості.

Не оминув увагою М. Костомаров і видатних діячів церкви XVIII ст., створивши нарис про богослова, письменника, філософа, перекладача, ректора Київської академії Феофана Прокоповича [8]. Як пише вчений, «в XVIII веке из лиц духовного звания не было никого, кто бы имел такое важное значение, не только в сфере церкви, но и во всем политическом строе государства, как Феофан Прокопович. С его именем тесно соединяются важнейшее дело – основание Святейшего синода – и первая история этого учреждения» [8, с. 300]. Проте загальна оцінка його постаті у праці М. Костомарова досить суперечлива. Наділяючи Ф. Прокоповича великим розумом і талантом, учений відмовляє йому в людських чеснотах, стверджуючи, що той мав всі недоліки того часу, в якому жив.

Таким чином, здійснивши аналіз наукової спадщини та діяльності М. Костомарова, можна зробити певні висновки.

М. Костомарова, цілком справедливо, вважаємо одним із творців світської вітчизняної церковної історіографії. Слід зазначити, що до середини XIX ст.

більшість праць із історії церкви були створені лише представниками духовенства і за виключенням деяких публікацій М. Максимовича (вивчення церковних старожитностей та оцінка окремих моментів з історії релігійного життя в Україні) залишалися поза увагою світських дослідників.

До головних заслуг М. Костомарова в українській церковній історіографії відносимо насамперед створення окремих монографій, присвячених історії православної церкви в Україні, а також численних досліджень біографічного характеру. Слід відмітити також роботу М. Костомарова над підготовкою публікацій архівних документів, які стосувалися церковно-релігійного життя в Україні та були в подальшому залучені до наукового аналізу. Велику увагу у своїх працях учений приділяв критичному огляду й аналізу церковно-релігійної літератури, що була створена духовними особами. М. Костомаров збагатив українську церковну історіографію концептуально, давши свою власну оцінку багатьом подіям в історії церковного життя в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх В.О. Історіософія Миколи Костомарова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки. 2012. № 995. Вип. 46. С. 128–133.
2. Ворончук І. Українські православні братства: історіографічна традиція, проблеми і перспективи // Українознавство. 2016. № 4. С. 15–29.
3. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 274 с.
4. Гончарук П.С. Історичні погляди кирило-мефодіївців. Київ: КСУ, 2002. 108 с.
5. Ващенко В.В. Лекції з української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський): монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 1998. 144 с.
6. Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): монографія. Київ: НАУ, 2004. 352 с.
7. Костомаров Н.И. Автобіографія // Исторические произведения. Автобіографія. Киев: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. С. 425–651.
8. Костомаров Н.И. Архиепископ Феофан Прокопович // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В 3-х кн. Книга 3. Москва: Олма-Прес, 2004. С. 300–317.
9. Костомаров Н.И. Галятовский, Радивиловский и Лазарь Баранович // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В 3-х кн. Книга 2. Москва: Олма-Прес, 2004. С. 450–474.
10. Костомаров Н.И. Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники // Исторические произведения. Автобіографія. Киев: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. С. 313–349.
11. Костомаров Н.И. История раскола у раскольников // Раскол: Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1994. С. 265–327.
12. Костомаров Н.И. Киевский митрополит Петр Могила // Исторические произведения. Автобіографія. Киев: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. С. 282–312.
13. Костомаров Н.И. Лекции по русской истории. Ч. I. // Земские соборы: Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1995. 640 с.
14. Костомаров Н.И. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова: Зібрані заходом академіч. комісії укр. історіографії / за ред. і вступ ст. М. Грушевського. Київ: Держвидав, 1928. С. 1–40.
15. Костомаров Н.И. Петр Могила пред судом исследователей нашего времени // Раскол: Исторические монографии и исследования. Москва: Чарли, 1994. С. 457–468.
16. Костомаров Н.И. Преподобный Феодосий Печерский // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Москва: Эксмо, 2010. С. 23–31.
17. Костомаров Н.И. Ростовский митрополит Димитрий Туптало // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В 3-х кн. Книга 2. Москва: Олма-Прес, 2004. С. 587–601.
18. Костомаров Н.И. Южная Русь в конце XVI века // Исторические произведения. Автобіографія. Киев: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. С. 108–196.

19. Левицька О.М. Переосмислення змісту та значення першої дисертації М.І. Костомарова «Про причини і характер унії в Західній Росії» // Схід. 2015. № 3. С. 38–44.
20. Левицька О.М. Розуміння сутності, класифікації та походження релігії у творах М.І. Костомарова // Схід. 2015. № 4. С. 40–45.
21. Лук М. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація. 2002. № 1 (22). С. 28–89.
22. Пінчук Ю.А. До 190-річчя від дня народження М.І. Костомарова. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М.І. Костомарова // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 78–88.
23. Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. Київ, 2009. 306 с.
24. Пінчук Ю.А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. Київ: Вища шк., 2005. 142 с.
25. Шабліовський Є. Микола Іванович Костомаров, його життя та діяльність // Костомаров М.І. Твори: в 2-х т. Київ: Дніпро, 1967. Т. 1. 413 с.
26. Ясь О.В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 89–106.

REFERENCES

1. Artyukh V.O. *Istoriiosofiya Mykoly Kostomarov* [The historiography of Nikolai Kostomarov]. Visnyk Xarkivskogo nacionalnogo universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Teoriya kultury i filosofiya nauky, 2012, № 995, vol. 46, pp. 128–133.
2. Voronchuk I. *Ukrayinski pravoslavni bratstva: istoriografichna tradyciya, problemy i perspektyvy* [Ukrainian Orthodox Brotherhood: Historiographical Tradition, Problems and Prospects]. Ukrayinoznavstvo, 2016, № 4, pp. 15–29.
3. Gonchar O. *Mykola Kostomarov: postat istoryka na tli epoxy* [Nikolay Kostomarov: The figure of a historian against the backdrop of an era]. Kyiv, 2017, 274 p.
4. Goncharuk P.S. *Istorychni poglyady krylo-mefodiyivciv* [Historical views of Cyril-Methodius]. Kyiv, 2002, 108 p.
5. Vashhenko V.V. *Lekciyi z ukrayins`koyi istory`chnoyi nauky drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st. (M. Kostomarov, V. Antonovy`ch, M. Grushevskiy): monografiya* [Lectures on Ukrainian historical science of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. (M. Kostomarov, V. Antonovich, M. Hrushevsky)]. Dnipropetrovsk, 1998, 144 p.
6. Kozachok Ya.V. *Ukrayinska ideya: z vuzkoyi stezhky na shyroku dorogu (xudozhnya i naukovo-publicystychna tvorchist Mykoly Kostomarov): monografiya* [Ukrainian idea: from a narrow path to a broad road (Mykola Kostomarov's artistic and scientific journalistic work)]. Kyiv, 2004. 352 p.
7. Kostomarov N.Y. *Avtobyografiya* [Autobiography]. Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya. Kyiv, 1989, pp. 425–651.
8. Kostomarov N.Y. *Arxyepyskop Feofan Prokopovych* [Archbishop Feofan Prokopovich]. Russkaya istoriya v zhizneopisaniyakh ee glavneyshikh deyateley. V 3-x kn. Knyga 3. Moscow, 2004, pp. 300–317.
9. Kostomarov N.Y. *Galyatovskiy, Radyvylovskiy y Lazar Baranovych* [Galyatovsky, Radivilovsky and Lazar Baranovich]. Russkaya istoriya v zhizneopisaniyakh ee glavneyshikh deyateley. V 3-x kn. Knyga 2. Moscow, 2004, pp. 450–474.
10. Kostomarov N.Y. *Epifanyj Slavinetskyj, Symeon Poloczkyj y yx preemnyky* [Epifaniy Slavinetsky, Simeon Polotsky and their successors]. Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya. Kyiv, 1989, pp. 313–349.
11. Kostomarov N.Y. *Ystoryya raskola u raskolnykov* [The history of schism in schismatics]. Raskol: Istoricheskie monografii i issledovaniya. Moscow, 1994, pp. 265–327.
12. Kostomarov N.Y. *Kyevskiy mytropolyt Petr Mogyla* [Kyiv Metropolitan Peter Mogila]. Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya. Kyiv, 1989, pp. 282–312.
13. Kostomarov N.Y. *Lekcyi po russkoj ystoryi. Ch. I.* [Lectures on Russian history. Part I.]. Zemskie sobory: Istoricheskie monografii i issledovaniya. Moscow, 1995, 640 p.

14. Kostomarov N.Y. *O prychnax y kharaktere unyy v Zapadnoj Rossyy* [On the causes and nature of the Union in Western Russia]. Naukovo-publicystychni i polemichni pysannya Kostomarova: Zibrani zakhodom akademich. komisiyi ukr. istoriografii. Kyiv, 1928, pp. 1–40.
15. Kostomarov N.Y. *Petr Mogyla pred sudom yssledovatelej nashogo vremeny* [Peter Mogila before the court of the researchers of our time]. Raskol: Istoricheskie monografii i issledovaniya. Moscow, 1994, pp. 457–468.
16. Kostomarov N.Y. *Prepodobnyj Feodosyj Pecherskyj* [The Monk Theodosius of Caves]. Russkaya istoriya v zhizneopisaniyakh ee glavneyshikh deyatelye. Moscow, 2010, pp. 23–31.
17. Kostomarov N.Y. *Rostovskyy mytropolyt Dymytryj Tuptalo* [Rostov Metropolitan Dimitry Tuptalo]. Russkaya istoriya v zhizneopisaniyakh ee glavneyshikh deyatelye. V 3-x kn. Knyga 2. Moscow, 2004, pp. 587–601.
18. Kostomarov N.Y. *Yuzhnaya Rus v konce XVI veka* [Southern Russia at the end of the XVI century]. Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya. Kyiv, 1989, pp. 108–196.
19. Levyczka O.M. *Pereosmyslennya zmistu ta znachennya pershoji dysertaciyi M.I. Kostomarova «Pro prychny i xarakter uniyi v Zaxidnij Rosiyi»* [Peremosyslennya zmistu ta zapochenna pershoi dissertatsii M.I. Kostomarov «About Causes and Character of Uni in Zakhidnyi Rossii»]. Skhid, 2015, № 3, pp. 38–44.
20. Levyczka O.M. *Rozuminnyya sutnosti, klasyfikaciyi ta poxodzhennya religiyi u tvorax M.I. Kostomarova* [Understanding the essence, classification and origin of religion in the works of M.I. Kostomarov]. Skhid, 2015, № 4, pp. 40–45.
21. Luk M. *Mykola Kostomarov: istoriosofiya ta socialna filosofiya ukrayinskogo romantyzmu* [Nikolay Kostomarov: Historiosophy and social philosophy of Ukrainian romanticism]. Moloda naciya, 2002, № 1 (22), pp. 28–89.
22. Pinchuk Yu.A. *Do 190-richchya vid dnya narodzhennya M.I. Kostomarova. Vidobrazhennia elementiv ukraïnskoï natsionalnoi idei v naukovii tvorchosti M.I. Kostomarova* [To the 190th anniversary of the birth of M.I. Kostomarov. The display of elements of the Ukrainian national idea in the scientific work of Kostomarov]. Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal, 2007, № 2, pp. 78–88.
23. Pinchuk Yu. *Istorychni studiyi Mykoly Kostomarova yak faktor formuvannya samousvidomlennya ukraïnskoyi nacyi* [Historical studios of Nikolay Kostomarov as a factor in forming the self-awareness of the Ukrainian nation]. Kyiv, 2009, 306 p.
24. Pinchuk Yu.A. *Memuary pro Mykolu Kostomarova grafyni Kateryny Yunge, Nadiyi Bilozerskoyi, Aliny Kostomarovoyi: Istoriografichni narysy z dodatkom spogadiv Oleksandry Kulish, Viry Mordovcevoyi ta statti Olgy Bagalij* [Memoirs about Nikolay Kostomarov, Countess Kateryna Young, Nadiia Bilozerskaya, Alina Kostomarova: Historiographical essays with the application of memoirs by Alexandra Kulish, Vera Mordovtseva and Olga Bagalyi's article]. Kyiv, 2005, 142 p.
25. Shabliovskyy Ye. *Mykola Ivanovych Kostomarov, jogo zhyttya ta diyalnist* [Nikolai Ivanovich Kostomarov, his life and activity]. Kostomarov M.I. Tvory: v 2-x t. Kyiv, 1967, vol. 1, 413 p.
26. Yas O.V. *Istoriya yak syuzhet. Predstavlennya obrazu Bohdana Khmelnytskoho v odnoymennyi monohrafiyi M.I. Kostomarova* [History as a plot. Representation of the image of Bogdan Khmelnitsky in the monograph of N.I. Kostomarov]. Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal, 2007, № 2, pp. 89–106.

Mykhailenko S. Religion and the church in Mykoly Kostomarov's scientific heritage.

The article deals with the religious and church views of the outstanding historian and public figure of the XIX century Mykola Kostomarov.

The methodology of the research is based on the principles of historicism, objectivity, historiographical analysis and synthesis.

It is found out that religion plays a crucial role in the scientist's outlook and serves as the main factor in his scientific research.

It is analyzed both his general scientific work devoted to the history of church-religious relations in Ukraine, and biographical studies which were created by him.

It is concluded that it is precisely M. Kostomarov who can be considered one of the founders of secular national church historiography.

Key words: religion, church, church historiography, union, brotherhood, Orthodoxy.

Одержано 26.02.2018.